

HVORDAN ETABLERE VITENSKAPELIG KUNNSKAP OM SAMFUNNET?

Innsamling, fortolkning og analyse av kvalitative data ved hjelp av Sensitizing Concepts

| Jens Petter Madsbu

Hvordan skal vi kunne si noe allment om verden vi lever i på bakgrunn av studier av spesifikke forhold? Hvordan kan vi for eksempel påstå at vi har etablert vitenskapelig kunnskap på bakgrunn av å ha snakket med noen? Hvordan kommer vi oss i det hele tatt fra intervjudata til vitenskapelig kunnskap? Svaret er at vi kan gjøre dette hvis vi følger en logikk om hvordan kunnskap dannes gjennom språkliggjøring av vår verden og den eller de fortolkningene som er en del av språkliggjøringen. Vi skal i det følgende forsøke å forfølge en logikk om hvordan vi skal gå fram for å få tak i slik kunnskap. Det skal vi gjøre ved først å ta utgangspunkt i enkelte vitenskapsfilosofiske betraktninger, for så å presentere skillet mellom kvantitativ og kvalitativ forskning. Deretter skal vi gi en introduksjon til konstruktivistisk og fortolkende samfunnsteori, for til slutt å ende opp i en mer konkret beskrivelse av noen sentrale prinsipper for kvalitativ samfunnsforskning.

Det viktigste prinsippet for kvalitativ forskning som presenteres er knyttet til Herbert Blumers begrep om *Sensitizing Concepts* (Blumer 1954).¹ Begrepet viser til en analyseteknikk innenfor kvalitativ forskning som tar utgangspunkt i menneskers egen forståelse av sin verden og er et analyseredskap for utvikling av vitenskapelige teorier og begreper.

¹ Begrepet ble først omtalt i Herbert Blumers berømte og korte artikkel fra 1954, «What is Wrong With Social Theory?», som kritiserte samtidens Grand Theories, i første omgang funksjonalismens og psykologismens omgang med empiri og deres forhold mellom teori og empiri.

Selv om logikken bak begrepet er kjent innenfor kvalitativ samfunnsforskning, er det forbausende få referanser til Sensitizing Concepts innenfor metodelitteraturen, og det kan nesten se ut til at begrepet enten har blitt glemt, eller at det er blitt så selvsagt at det bare har glidd inn i den kvalitative forskningsmetoden for så og blitt usynlig. Uansett skal det her hentes fram igjen og settes lys på.

Del 1: Ontologi

Hverdagens og forskningens ontologi

Diskusjoner om hvordan vitenskapelig kunnskap etableres, sorterer under begrepet *vitenskapsfilosofi*. Spørsmålene som stilles, er av to typer:

- **Ontologiske spørsmål:** (av gr. «værende, vesen» og logos, «fornuft», spørsmål om det værende, det som *er*, dvs. hvordan virkeligheten faktisk er.
- **Epistemologiske spørsmål:** (av gr. *episteme*, «vitenskap» og logos, «fornuft»), erkjennelsesteori, spørsmål om hvordan vi skal kunne framskaffe slik viten og erkjennelse.

Dersom vi skal forenkle diskusjonen omkring ontologi og epistemologi og knytte den til forskning og vitenskapelig praksis, kan vi si at ontologien er representert gjennom våre allmenne forståelsessystemer, dvs. vitenskapelige begreper, modeller og teorier, mens epistemologien er representert gjennom de praksiser og rutiner vi benytter for framskaffelse av slik kunnskap, dvs. våre vitenskapelige forskningsmetoder (Esiasson et al. 2007, Johannessen et al. 2010).

Det er altså et skille mellom ontologiske og epistemologiske spørsmål, men de henger også nøye sammen, fordi de begge handler om det å etablere kunnskap om den verden vi lever i. Men det er også et skille mellom kunnskap som er kommet fram gjennom forskning og vitenskapelig praksis, og vår hverdagskunnskap om verden.

Populært framlagt kan vi hevde at i vår hverdagsontologi – dvs. våre grunnleggende antakelser om hvordan verden faktisk *er* – i stor grad har sitt utgangspunkt i de erfaringer, vaner, tradisjoner, situasjoner vi har opplevd eller opplever i samhandling med andre mennesker og vår omverden forøvrig. På mange måter tar vi derfor vår hverdagskunnskap for gitt. Forskningens ontologi hviler derimot på et annet grunnlag enn hverdagens ontologi, og den viktigste forskjellen er at den er kommet fram

på en annen måte, gjennom egne metoder, systematiske framgangsmåter, argumentasjon, kritisk refleksjon, beskrivelser, analyse, drøfting, teorier, modeller, testing, eksperimenter, osv, dvs. gjennom en egen praksis.

En kort definisjon av hva som er vitenskapelig kunnskap, er altså at det er kunnskap som er kommet fram gjennom vitenskapelig praksis og metoder! Det er derfor vi kaller denne kunnskapen for *forskningsbasert*. Denne enkle innsikten gjør ikke forskningsbasert kunnskap *bedre* enn hverdagskunnskapen, men viser at den hviler på et annet grunnlag enn hverdagskunnskapen. Det handler om grunnlaget for å framskaffe eller etablere (ny) kunnskap, og det er dette poenget vi skal forfølge nedenfor: hvordan skal vi etablere vitenskapelig kunnskap? Hva slags tenkning skal ligge til grunn for hvordan vi skal få vitenskapelig kunnskap (ontologi), og – ikke minst – hvordan skal vi *gjøre* det når vi skal etablere vitenskapelig kunnskap (epistemologi)?

Dette er store spørsmål, og her trenges det forenkling og avgrensning. Når slike problemer knyttes opp mot vitenskapsfilosofien, er dette blitt omtalt som *metodeproblemet* (Gabrielsen 1999). Diskusjonen dukket først opp på slutten av 1800-tallet innenfor tysk historieforskning – den tyske historieskolen – og dreide seg bl.a. om hva som skulle være det grunnleggende studieobjekt og hva som var målet med å etablere vitenskapelig kunnskap. Diskusjonen gjaldt ikke alle former for vitenskap, men de vitenskapsområdene som hadde samfunnet og menneskene som sitt studieobjekt. Dette var i første omgang historiefagene, men også etter hvert fag som vi kjenner som psykologi, sosiologi og statsvitenskap.

Her stod kampen mellom representanter for de ideografiske vitenskaper på den ene siden og representanter for de nomotetiske vitenskaper på den andre siden. Ideografenes argument var i korthet at det grunnleggende studieobjekt var det historiske og kulturelt *særegne*, mens representantene for de nomotetiske vitenskapene var opptatt av å finne frem til generelle kausale lovmessigheter, inspirert av naturvitenskapene, og søkte etter det *allmenne* (Gabrielsen 1999, s. 6).

Poenget med å vise til denne tidlige vitenskapsfilosofiske debatten er å knytte diskusjonen an til en senere debatt innenfor norsk samfunnsvitenskap på 70-tallet, nemlig det som blir omtalt som positivisme-debatten. Her ble problematikken utvidet til også å gjelde spørsmål om forskningsmetoder (ibid). Diskusjonen ble eksplisitt knyttet til hvorvidt samfunnsvitenskapelig forskning, kanskje spesielt sosiologien, burde preges av hermeneutikk (fortolkende sosiologi) eller om den skulle ha naturvitenskapene som sitt forbilde og dermed lete etter mer lovmessige

årsakssammenhenger, altså at den skulle være nomotetisk. Diskusjoner om det ideografiske, dvs. å fortolke ut fra det særegne, dannet etter hvert utgangspunktet for (eller kanskje det er riktigere å si at det falt sammen med) diskusjoner om den kvalitative forskningsmetoden. Kvalitativ forskning kan altså betraktes som i retning av å være ideografisk, fordi utgangspunktet for fortolkningene (ofte) tar utgangspunkt i enkelt-hendelser og/eller enkeltindividens liv og handlinger.

Debatten berørte altså mange sider rundt spørsmålet om hva som er vitenskap og om hvordan vi skal få vitenskapelig kunnskap, og helt sentralt i positivismedebatten var en påstand om at siden det er et prinsipielt skille mellom naturlige (dvs. naturens) fenomen og sosiale fenomen, så må det også følgelig være et prinsipielt skille mellom naturvitenskap og samfunnsvitenskap (Skjervheim 1964). Og i forlengelsen av denne delen av debatten stod spørsmålet om hvorvidt *data er teoriavhengig* eller ikke, dvs. dette er en diskusjon om forskerens posisjon eller relasjon i forhold til det forskeren studerer.

For å gjøre dette forståelig: Dersom en naturvitenskapelig forsker, for eksempel en kjemiker, har to reagensrør med hver sin kjemiske væske og blander dem i et kar slik at det skjer en kjemisk reaksjon (for eksempel en eksplosjon), så vil dette antakelig skje uavhengig om kjemikeren er ung eller gammel, mann eller kvinne, høy eller lav, eller om kjemikeren befinner seg i Norge eller Uganda, eller om hva slags språk kjemikeren snakker. Det er altså all grunn til å tro at en annen forsker, et annet sted vil oppleve det samme med samme type kjemikalier. Forskerens oppgave er videre å forklare hvorfor eksplosjonen skjer, for deretter å kanskje utvikle en regel (eller en *lov* om man vil) om dette. Denne regelen vil ikke påvirke hva som skjer neste gang de to kjemiske ingrediensene blandes, men det er en antakelse – en teori eller hypotese – om hva som sannsynlig kommer til å hende. Årsaken til at eksplosjonen skjer er knyttet til at når stoffer med bestemte egenskaper blandes, så oppstår en eksplosjon. Men det vil ikke være slik at eksplosjonen skjer *fordi* det er en regel om det, men omvendt: eksplosjonen forklares med en regel.

For en samfunnsforsker vil det være annerledes, for eksempel for en samfunnsøkonom. Dersom en samfunnsøkonom forsker på bankers evner til å takle en finanskriser, vil han eller hun kanskje sette opp et sett av kriterier som de mener er viktige for bankers evne til å kunne overleve en slik krise. Deretter kan forskeren hevde at en bestemt bank ikke fyller dette settet av kriterier for å overleve og forutsi at banken kommer til å gå konkurs. Hvis så denne banken går konkurs, kan det

synes som om forskeren har hatt rett eller at konkursen er forklart med at banken ikke oppfyller forskerens sett av regler. Men slik trenger det ikke være. Bankens konkurs kan nemlig være en konsekvens av nettopp det at forskeren spådde dens død. Når mennesker blir kjent med forskerens spådommer, vil de kanskje løpe til banken og ta ut pengene sine, noe som vil føre til at banken faktisk går konkurs. Banken går konkurs som følge av at forskeren spådde dens død, ikke som en følge av finanskrisen. Den amerikanske sosiologen Robert K. Merton benevnte slike fenomener som «selvmorderiske profetier» (Merton 1949).

Og her er vi ved kjernen i positivismedebattens problem om hvorvidt «data er teoriavhengig» eller ikke. For samfunnsvitenskapen vil det være slik at forskerens oppfatninger eller teorier om hvordan verden *er* – altså de ontologiske spørsmålene forskeren stiller – vil kunne påvirke selve det forskeren skal finne ut av. Hvordan verden framtrer, er altså knyttet til forskerens *fortolkninger* av hvordan verden ser ut.

Derfor kan vi også påstå at det er forskeren som skaper dataene eller i alle fall er *medprodusent* av data. Dette er et viktig poeng, fordi det er en påstand om at det ikke er mulig å gripe virkeligheten *i seg selv*. Vi kan kun gripe den gjennom vår språkliggjøring av verden. Det er når vi setter *ord* på verden, at vi kan forstå den. Og det er ordene vi setter på verden som gir oss tilgang til forståelsen av hvordan verden er, og det er også ordene som danner kjernen i våre fortolkninger om verden. Det er antakelig slik at verden eksisterer uavhengig av vår kunnskap om den og uavhengig av vårt språk om den, for ikke å snakke om at verden eksisterer uten samfunnsvitenskapensteorier og fortolkninger om den. Men poenget er at vi – menneskene, forskerne, alle – ikke kan gripe denne verdenen uten gjennom det språk vi setter på verden.

Dette kan være første del av svaret på spørsmålet om hvordan vitenskapelig kunnskap dannes:

- For det første handler etablering av vitenskapelig kunnskap (om verden) om *fortolkninger*, fordi vi ikke kan etablere lovmessig kunnskap om sosiale fenomener slik vi kan om naturlige fenomener (jf. positivismedebatten)
- For det andre handler etablering om vitenskapelig kunnskap om at vi fortolker vår verden gjennom *språket*, dvs. gjennom de ord og begreper vi setter på vår sosiale verden.

Det er dette som gjør at vi sier at samfunnsforskeren er i et innvendig forhold til sitt studieobjekt, fordi forskeren selv er en del av det han eller hun studerer, og fordi samfunnsforskeren også benytter språket i sine fortolkninger av den sosiale verdenen. Vi skal gå litt nærmere inn på dette i det følgende.

Samfunnsforskningens formål

Formålet med det meste av samfunnsforskningen er å forsøke å forklare og forstå avgrensede fenomener og tema i samfunnet, gjerne formulert som et eller annet problem. Vi kan imidlertid bare gripe fatt i noe som *representerer* slike fenomener og problemer, for eksempel informasjon om personers alder, kjønn, yrke, politiske preferanser, sivilstatus, inntekt osv. Dette er i stor grad målbare størrelser og opplysninger. Men vi kan også be en person fortelle om sine handlinger, dvs. hva han eller hun har gjort i bestemte situasjoner, hvem personen har samhandlet med, og – ikke minst – vi kan få tak i personens begrunnelser for sine handlinger, vi kan få vite *hvorfor* personen gjorde nettopp *dette* i en bestemt situasjon.

Når det er forskeren som produserer dataene, så er det også forskeren som må bestemme hva slags data som skal samles inn. Det er nærmere bestemt de *problemstillingene* forskeren har bestemt som igjen avgjør hva slags type data som skal samles inn. De sentrale utfordringene i denne sammenhengen dreier seg om prosedyrer og rutiner for å samle inn data, samt rutiner og prosedyrer for hvordan vi skal behandle disse dataene etter at de er samlet inn, dvs. hvordan vi skal analysere dem. Med andre ord: Hva kjennetegner prosessen fra innsamlet data til formidlet vitenskap?

Dette er både et grunnleggende vitenskapsteoretisk problem og et teknisk, håndverksmessig problem innenfor samfunnsforskningen. Problemet er todelt:

- Hvordan skal vi gå fram for å samle inn data om det vi er interessert i?
- Hvordan skal analysere dataene vi har samlet inn, slik at det blir vitenskapelig kunnskap?

Dette er spørsmål som hører til blant de mest grunnleggende spørsmålene når vi snakker om samfunnsvitenskapelig forskning. Jeg har i argumenta-

sjonen over avgrenset spørsmålet om hvordan vi skal etablere vitenskapelig kunnskap til å gjelde for samfunnsvitenskapen, og jeg skal i det følgende også avgrense diskusjonen til å gjelde for den såkalte kvalitative samfunnsforskningen.

Kvalitativ og kvantitativ forskning

Mange setter *kvalitativ* forskning opp mot *kvantitativ* forskning, og da kan vi snakke om to ulike forskningsretninger der den ene har fenomeners *egenskaper* som utgangspunkt (kvalitativ forskning), mens den andre har fenomeners *utbredelse* og deres *samvariasjon* som utgangspunkt (kvantitativ forskning).² Et illustrerende eksempel på forskjellen mellom kvalitativ og kvantitativ forskning kan vi hente fra kjemien, vi kan se nærmere på *gull*: Dersom vi finner en gullklump, er det utvilsomt interessant å finne ut mer om hva dette gule metallet består av, hva som er dets egenskaper. Er det lett eller vanskelig å forme? Er det tungt eller lett? Endres gulletts egenskaper når det varmes opp? Hva kan det brukes til? Er det vakkert eller stygt? På ulike måter er disse spørsmålene knyttet til gulletts egenskaper, og det er forhold som både kan måles (vekt, smeltepunkt), og forhold som er vanskeligere å gi eksakte målbare størrelser og som kanskje er gjenstand for fortolkninger, som hva det kan brukes til og om det er pent eller vakkert.

Men et like interessant spørsmål når det gjelder gull, er jo hvor mye det er av det. Med andre ord er det meget interessant å vite noe om dets *utbredelse*. Hvor mye gull er det? Hvor finnes det? Hva slags berggrunn gir størst andel gull? Ligger det dypt nede i grunnen? Hvor stor andel gull er det i et spesielt område? Hvor mye vil det koste å utvinne det? Dette er spørsmål der svaret på ulike måter kan kvantifiseres eller tallfestes, og det er derfor vi kaller dette kvantitativ forskning (kvantitet – mengde).

² Dette er ikke et absolutt skille. Det er selvsagt mulig å finne meningssammenhenger i kvantitativ forskning, og man kan i kvalitativ forskning også i en del sammenhenger kunne si noe om fenomeners utbredelse. Men jeg tror det er riktig å hevde at i det store og hele er det relevant og praktisk å skille metodene fra hverandre ut i fra deres hensikt og formål. Dette er et pragmatisk ståsted når det gjelder metodevalg, et poeng som også Johannessen et al. (2010) argumenterer for.

Men legg også merke til at det er glidende overganger mellom forskningsretningene:

- Noen av gulletts *egenskaper*, som vekt og størrelse handler også om kvantifiserbare størrelser, og
- opplysninger om hva slags berggrunn som gir mest gull, kan handle både om kvalitative egenskaper (hva slags berggrunn det er snakk om) og kvantitative størrelser (andel gull).

Derfor er ikke det viktigste skillet mellom kvalitativ og kvantitativ forskning hvorvidt data er *tall* eller om det er mer *ikke-målbare størrelser*, men om hva som er formålet med forskningen: hva er det vi er interessert i å finne ut av? Utbredelse eller egenskaper? Eller begge deler?

Formålet med kvalitativ forskning er å bli kjent med fenomeners (eller tings) egenskaper. Med kvalitativ samfunnsforskning snakker vi videre om forskning som har ord og tekst som sin viktigste kilde for fortolkninger, men også bilder, film, musikk og ting vi observerer.

Vi kan oppsummere denne gjennomgangen av kjennetegn på kvalitativ forskning, samt gjennomgangen av forskjellene på kvantitativ forskning, med å gå tilbake til begrepet vi snakket om innledningsvis, nemlig *fortolkning*. Vi skal altså innenfor kvalitativ samfunnsforskning *forstå fenomeners egenskaper gjennom fortolkning av et avgrenset tema, ofte med utgangspunkt i et problem*.

Å fortolke andres fortolkninger – konstruktivisme

Vi begynner med begrepet *fortolkning* og hva det innebærer. Nærmere bestemt skal vi se nærmere på en ontologi som bygger på at fortolkninger er sentralt, nemlig konstruktivisme. Begrepet konstruktivisme eller det ofte benyttede *sosialkonstruktivisme*, er innen samfunnsvitenskapen (først og fremst innen sosiologien og sosialantropologien) trolig mest forbundet med Berger og Luckmanns ny-klassiske *The social construction of reality* (Berger og Luckmann 1966), der hverdagslivets «commonsense knowledge» – kunnskap som individer tar for gitt som sanne – blir analysert, med særlig vekt på prosessen som fører fram til slik kunnskap. Berger og Luckmann viser bl.a. at selv om ulike mennesker til ulike tider, og på ulike steder, på hvert sitt vis oppfatter verden som sann, så er *prosessen* fram til denne forståelsen den samme. Det handler altså om konstruksjonen av *kunnskapen* om den verdenen vi lever i, og derfor er også betegnelsen på

denne formen for konstruktivisme *kunnskapssosiologi*. Konstruktivister har som målsetting å analysere og forstå måten samfunnsmedlemmene får kunnskap om sin verden – som de altså tar for gitt – og hvordan de kan gjøre det til (så å si) samme tid.

En annen utlegning av begrepet konstruktivisme er denne:

Generelt kan man ved «konstruktivisme» forstå det synspunkt at den virkelighet vi oplever og erkender, i større eller mindre grad er formet eller skabt gjennom selve den måte vi tenker og taler om den på, gjennom vores måder at beskrive, afbilde og forklare den på, altså gjennom vores sprog og andre tegnsystemer og gjennom vore begreber, og gjennom sociale konventioner (Kjørup 2001, s. 7).

Dette innebærer at et konstruktivistisk perspektiv antar at individers og samfunnets oppfattelse og forståelse av hva som er virkelig og sant, i seg selv er et produkt av aktørers og sosiale gruppers sosiale interaksjon (Giddens 2001). Denne posisjonen innebærer at det å «forklare» sosiale realiteter som kun sosiale realiteter, vil være å overse og ta for gitt prosessen som konstruerer denne sosiale realiteten. Et konstruktivistisk perspektiv vil således argumentere for at det viktige må være å dokumentere og analysere disse konstruksjonsprosessene og ikke bare de sosiale realiteter som avledes av den sosiale konstruksjonen (ibid.).

Vi kan videre argumentere for et perspektiv om at det er *selve forståelsen av den konstruerte sosiale realiteten* som er konstruksjonen.³ Og hvilket annet begrep enn *fortolkning* passer bedre til poenget om at det er selve forståelsen som er konstruert? Dette er blitt omtalt som en *erkjennelsesteoretisk konstruktivisme* (Hagen 2006). Hovedpoenget er at måten å gripe fatt i den sosiale realiteten vi ønsker å forstå, går gjennom en erkjennelse om at det er selve forståelsen av fenomenet som er konstruksjonen.

Men i tillegg er det slik at den sosiale realiteten vi ønsker å undersøke, eksisterer uavhengig av meg som forsker eller observatør, men når jeg skal forsøke å gripe denne virkeligheten, blir det *min* forståelse som forsker som også representerer konstruksjonen. Dette innebærer en ytterligere dimensjon ved konstruktivisme, nemlig en forståelse om at

³ Derfor hevder enkelte også at den korrekte betegnelsen på denne formen for konstruktivisme burde være «The construction of social reality» i stedet for «The social construction of reality» (Hacking 1999).

det ikke bare er slik at samfunnsmedlemmenes kunnskap om seg selv og samfunnet som er sosialt konstruert, men også at det eksisterer en sosiologisk konstruert forståelse av samfunnet, basert på et kunnskaps-sosiologisk utgangspunkt. Denne formen for konstruktivism kan kalles *metodologisk konstruktivism* (Hagen 1999, 2006). Metodologien gir her anvisninger om hvordan vi kan iaktta den samfunnsmessige konstruksjonsprosessen (Hagen 2006, s. 15).

Forskeren skal altså etablere vitenskapelig kunnskap som i all hovedsak er fortolkninger av andres fortolkninger, noe skal vi benevne konstruktivism! Dette er altså den ontologiske posisjonen (men ikke den eneste ontologiske posisjonen) vi skal legge til grunn når vi skal analysere våre data. Men det gjenstår ennå å si noe om hva slags data vi skal produsere, og – ikke minst – hvordan vi skal gjøre det.

Del 2: Epistemologi

Til nå har vi for så vidt holdt oss til diskusjoner om ulike sider ved det ontologiske, for eksempel gjennom det som ble diskutert sist: At metodologisk konstruktivism er å fortolke andres fortolkninger, og at dette er en påstand eller en teori om hvordan verden *er*. Verden er slik at vi kan få kunnskap om den gjennom å fortolke de fortolkninger menneskene som lever i denne verdenen gjør.

Vi skal i det følgende rette vår oppmerksomhet mot epistemologiske problemstillinger, dvs. om hvordan vi skal få tak i denne kunnskapen. Vi kan illustrere problemet på følgende måte: En norsk biskop sa en gang: «Det er lettere å si halleluja enn å gjøre det». Med det mente han at det ikke holder med et flott, opphøyd begrep om gode handlinger. Man må også kunne *gjøre* gode handlinger. Og det er der utfordringen ligger. Vi kan stille det samme spørsmålet på en litt annen måte når det gjelder vitenskap: Det er lettere å *si* vitenskapsbasert kunnskap enn å *gjøre* det. Derfor er spørsmålet: hvordan skal vi gå fram for å kunne etablere vitenskapelig kunnskap *i praksis*?

Vi husker at et av premissene vi la til grunn i argumentasjonen over, var at vi har tilgang til kunnskap om verden gjennom de ord og begreper vi setter på verden. Og det er dette vi skal ta utgangspunkt i når vi skal svare på spørsmålet om hvordan vi skal få tak i kunnskap om verden. Vi skal gjøre det via *språket*, og i tråd med logikken i metodologisk konstruktivism. Vi tar utgangspunkt i de ord og begreper menneskene vi snakker med, *selv* har om sin verden. Og dette

utgangspunktet skal vi omtale som Sensitizing Concepts (på norsk: Empiriske begreper) (Blumer 1954, 1969, van den Hoonaard 1997).

Sensitizing Concepts – bindeleddet mellom det spesifikke og det allmenne

Vi skal altså prøve å forstå et samfunnsmessig fenomen: Hvorfor gjør en person som han eller hun gjør, eller hvorfor handler en gruppe mennesker slik de gjør? Hvordan forstår de det selv, og hvordan skal vi fortolke informantenes egne fortolkninger?

Utgangspunktet er altså å undersøke menneskers fortolkninger av sitt eget liv. Denne erkjennelsen hviler i følge Herbert Blumer (1969) på følgende tre premisser:

- Det første premisset dreier seg om at mennesker *handler* i forhold til *noe* med utgangspunkt i hva slags mening det har for dem. Dette *noe* kan inkludere alt et menneske må forholde seg til i sin verden.
- Det andre premisset handler om at meningen som ligger til grunn for handlingene springer ut fra, eller kan trekkes ut fra, *den sosiale interaksjonen* som en person har med sitt fellesskap.
- Det tredje premisset er at disse meningene blir håndtert via, og modifisert gjennom, en *fortolkningsprosess* som en person tyr til for å håndtere ting han eller hun møter.

Med andre ord: mennesket vil søke mening i sin verden gjennom fortolkning av relasjoner til sine omgivelser, og omgivelsene består av både andre mennesker, hendelser og ting. Allerede her ser vi tydelig hvordan dette premisset er relatert til begrepet om konstruktivisme. I tillegg viser premissene at mening (og dermed fortolkning) er *relasjonell*. Dette betyr at det som i bunn og grunn fortolkes som mening, er relasjoner mennesker har til andre mennesker og sine omgivelser for øvrig. Og denne fortolkningen skjer gjennom bruk av språket, og det er her *begrepene* kommer inn i bildet. Det er *begrepene* som skal knytter abstrakte teorier og empirisk virkelighet sammen.

Vi kan videre illustrere poenget om metodologisk konstruktivisme ved å legge til et fjerde premiss: når en forsker ser på samfunnsfenomener, er det *menneskers* (i samfunnsforskningen kaller vi dem ofte for *informanter*) egen fortolkningsprosess som ligger til grunn for den fortolkningen og teoretiseringen som *forskeren* gjør på bakgrunn av innsamlet relevant empiri (data).

Det er også her begrepet om Sensitizing Concepts (heretter SC) kommer inn: I stedet for at vi som forskere skal gå ut fra en bestemt antakelse om det samfunnsmessige fenomenet den eller de vi undersøker lever i *før* vi har startet undersøkelsen, tar vi i denne sammenhengen utgangspunkt i informantens egne fortolkninger om sin verden, gjerne med hans eller hennes egne ord og begreper, og benytter disse som retningsanvisere for den videre analysen og fortolkningen (Blumer 1954, van den Hoonaard 1997, Bowen 2006).

SC står i opposisjon til Definitive Concepts (DC), hevder Blumer. Han definerer DC som «låste» begreper som vi benytter om vår omverden, for eksempel når sosiologiske begreper som sosial klasse, sosiale institusjoner, holdninger, verdier, kulturelle normer, roller, sosial struktur, primærgrupper, sosiale prosesser, urbanisering, sosial kontroll osv. *foreskriver* hva som skal observeres. Blumer hevder videre at problemet er at i mange analyser av empiriske forhold, så låses empiriske funn til definisjonen av begrepet. Selv om målsettingen er å unngå å havne i en grøft av *vaghet* gjennom bruk av tvetydige begreper (*ambiguos concepts*), så blir problemet at samfunnsforskningen går i den andre grøfta i stedet: begrepene blir for definitive.

Problemet oppstår når begreper blir konstituert ut fra generelle betraktninger om ett eller annet, uten empirisk spesifisering, hevder Blumer. Og når det er konstruert på denne måten, uten referanser til empirisk virkelighet, så er ikke begrepet anvendbart for analyse av virkeligheten heller. Det blir som å forsøke å tegne et kart over et område uten å ha vært ute i terrenget.

SC skal forstås på en annen måte. De skiller seg fra DC ved at de for det første *peker ut* i hvilken retning man skal se i analysen (Blumer 1954). For å bruke en metafor: Man må forsere landskapet for å bli kjent med det, og det er informantens egne begreper om landskapet som er vår retningsanviser for å se hvor vi skal legge traseen gjennom det (van den Hoonaard 1997, s. 4).

SC bryter i denne sammenhengen med forståelsen av individer som *bærere av noe* – som bærer av en egenskap som for eksempel klasse, rolle eller identitet – slik DC vil foreskrive. Individer er fortolkende og handler på bakgrunn av disse fortolkningene. De handler ikke som de gjør fordi vi har gitt dem bestemte merkelapper. Selvsagt ikke! Men Blumer hevder at det er dette som ligger bak mange analyser basert på DC: Begrepet er etablert på forhånd, kanskje ut fra uklare omstendigheter,

og når vi benytter et DC på et fenomen, så har vi tilsynelatende også forklart det. Og det er nettopp her vi må utvise forsiktighet. DC relaterer seg til hverandre uten å ha noen rot i den empiriske virkeligheten, hevder Blumer:

In terms of both origin and use social theory seems in general not to be geared into its empirical world (Blumer 1954, s. 4)

SC er derimot *empirinære* begreper hentet fra informantens egen fortolkning av sin virkelighet gjennom det språk og de begreper informanten selv benytter, de utgjør startstedet for dataanalysen, og de utgjør dermed bindeleddet mellom empiri (data) og analysen (teori). SC gir oss mulighet for å plassere informanter i verden og ikke bare som en som responderer på den. SC er dermed «en logisk og til og med nødvendig metodologisk konsekvens av Blumers fundamentale premiss: Sensitizing Concepts er en meningsytring som naturlig kommer fra dem vi undersøker» (van den Hoonard 1997, s. 2, min oversetting). Det er de empiriske hendelsene og utsagnene om dem som danner grunnlaget for SC, og som former den videre analyseprosessen og gir retning til analysen (ibid.).

Men begrepet om SC er også blitt kritisert fra ulikt hold. Van den Hoonard (1997) hevder at kritikken på den ene siden kommer fra forskere som representerer den positivistiske leiren (jf. over) og dermed må avvises som nettopp det. Blumers angrep på den etablerte samfunnsvitenskapen kan sees som en kritikk av samfunnsforskeres forsøk (på 1930-50-tallet) på å etablere store, nærmest altomfattende teorier om samfunnets funksjonsmåte basert på idealer fra naturvitenskapen (positivistisk). Blumers kritikk var at samfunnsforskerne ikke hadde sitt utgangspunkt i livet menneskene faktisk levde. Løsningen var i følge Blumer å ta utgangspunkt i menneskenes liv og deres egen fortolkning av det og så etablere teorier på det grunnlaget.⁴

På den andre siden ble SC kritisert for å være for vage og for at de ikke kan si noe om verden ut over seg selv, dvs. de kan ikke si noe ut over det de faktisk beskriver. De kan med andre ord ikke være generelle eller allmenne. Vi har så vidt vært innom denne diskusjonen også i innledningen, men vi skal spesifisere et poeng her: Styrken i SC ligger ikke i hvorvidt de kan formidle en eksakt og generell beskrivelse

⁴ Derfor kalles slik teoriutvikling for det første for empirinær teori (Grounded Theory), og for det andre for forklarende teorier (substantive theory) (Glaser & Strauss 1967, Mjøset 2011).

av virkeligheten eller ikke, men at de må forstås som representasjoner av virkeligheten. SC er observerbare konkrete hendelser som kan observeres for eksempel i form av transkriberte intervjuer. SC er av natur kanskje vage i begynnelsen av en datainnsamlingsprosess, men etter hvert som datainnsamlingen og den initierende analysen skrider framover, vil de i stadig økende grad representere den empiriske konteksten de springer ut fra.

Vi kan benytte en tom *kurv* som metafor på hvordan et SC er i den innledende datainnsamlings- og analysefasen. Forskningsprosessens mål er å fylle kurven med innhold. Og kurven fylles med innhold etter hvert som datainnsamlingen og analyseprosessen skrider framover, og på den måten kan begrepet i stadig økende grad konkretiseres og bli mindre vagt.

Det er videre fristende å hevde at et synonymt begrep med SC er begrepet *fortolkningsramme* (Goffman 1974. Goffman benytter selv betegnelsen *frame*). Begrepet ligger tett opp til begrepet om SC, slik vi har behandlet det over, men det legges en dimensjon til. Vi setter nå fortolkningsprosessen inn i en kontekstuell sammenheng fordi fortolkningsrammen tar utgangspunkt i den situasjonen en person står i. Et eksempel kan vi hente fra organisasjonsforskningen. Bolman og Deal (2009) benytter begrepet fortolkningsramme som en betegnelse på våre mentale kart, tankemodeller eller kognitive briller (s. 35). Et eksempel på en fortolkningsramme finner vi i deres tilnærming til forståelse eller fortolkning av hva som skjer i en organisasjon. For å forstå ulike sider ved en organisasjons hverdag benytter de ulike fortolkningsrammer – en strukturell ramme, en menneskelige ressurserramme, en politisk ramme og en symbolsk ramme – og lar dette på hver sin måte være ulike innganger til konkrete empiriske analyser. Poenget deres er at slike fortolkningsrammer for det første danner mentale kart for orientering i en empirisk virkelighet, og for det andre at det er skiftet mellom fortolkningsrammene som danner den beste analysen fordi det gir en inngang til en mer helhetlig analyse.

En fortolkningsramme er på den ene siden et sett av ideer eller antakelser som benyttes for å finne fram i et sosialt «terreng», og på den måten er dette noe som befinner seg i våre hoder. På den andre siden kan en fortolkningsramme *uttrykkes*. Når disse fortolkningsrammene kommer til uttrykk gjennom empiri, gjennom ord, begreper eller til og med modeller og teorier, kan de betegnes som SC. Og utfordringen for

forskeren som skal samle inn data, er nettopp å få tak i disse fortolkningsrammene. Vi skal se nærmere på hvordan vi kan gjøre dette i praksis, og aller først skal vi se hvordan SC kan spille en rolle i datainnsamlingsprosessen.

Veien mot Sensitizing Concepts

SC viser til konstruksjonsprosessen og er bindeleddet mellom informantens fortolkninger av sin egen verden og forskerens fortolkninger av informantens verden. Datainnsamling gjennom intervjuing representerer for informanten en språkliggjøring av deres egen virkelighet og er dermed en fortolkningsprosess der informantens fortolkninger av egen verden står i fokus. Forskerens rolle i denne fasen er knyttet til det metodologiske, nemlig å sørge for å samle inn relevante data ut fra problemstilling og tema. For at forskeren skal kunne samle inn relevante data for problemstillingen, må forskeren sørge for å kontekstualisere intervjuet på en riktig måte, dvs. å lansere tema som informanten er rekruttert på bakgrunn av, i tillegg til å gjennomføre intervjuet på en slik måte at det er informantens fortolkninger av konteksten som kommer fram.

Et eksempel på en slik intervjueteknikk er en intervjuform som benytter *tid* som et organisatorisk prinsipp for samtalen eller intervjuet.⁵ Etter å ha lansert temaet for intervjuets ulike deler, blir kronologi benyttet som et organiserende prinsipp under selve intervjuingen. Hovedbegrunnelsen for denne intervjumetoden er at informanten selv vil lansere viktige hendelser, momenter, temaer og forhold underveis i intervjuet, samtidig som det gir forskeren en mulighet for å forfølge forhold som antas å være sentrale for det som er tema, dvs. konteksten (Haavind 1987, Madsbu 1992, Andenæs 1995). Forskeren bestemmer rammen for intervjuet, mens informantene selv lanserer viktige hendelser, sammenhenger, refleksjoner osv. etter et kronologisk prinsipp, fordi *tid* er et (i denne sammenheng) nøytralt begrep, og det er samtidig et kjent ordnende prinsipp.

Neste fase er veien fra informantens fortolkninger av sin egen verden – i konteksten som er definert av forskeren – og til å etablere allmenne kategorier, begreper, og sammenhenger med dette utgangspunktet.

Prosessen er som følger: Etter å ha gjennomført ett intervju og transkribert intervjuet (skrevet ut et opptak av intervjuet ordrett), så innledes

⁵ Intervjuformen er utviklet av psykologen Hanne Haavind, og kalles *livsformintervjuet* (Haavind 1987)

en første analyse.⁶ Dette er en form for pre-koding (Glaser and Strauss 1967, Layder 1998), og poenget er at informantens egne begreper om sin verden står sentralt i denne fasen. Vi knytter allerede i denne fasen altså analysen til logikken rundt SC.

Deretter fortsetter prosessen med neste intervju med denne innledende analysen i bakhodet. Med andre ord handler det om komparasjon mellom intervjuene. Det andre intervjuet blir også gjennomført og deretter skrevet ut, sammenlignet med det første intervjuet, og forskeren vil fortsette med en form for midlertidig og innledende koding, klassifisering og kategorisering basert på informantens utsagn.

Poenget er å fortsette intervjuingen til forskeren opplever at å ha vært igjennom en historie om et tema der det å gjøre flere intervjuer ikke lenger gir forskeren særlig ny kunnskap om det fenomenet forskeren er opptatt av, at informantene ikke avslører nye sider ved temaet, eller at nye intervjuer gjentar det som er kommet fram i tidligere intervjuer.

Innenfor Grounded Theory kalles dette for teoretisk metning: Å intervju om et fenomen til historien er mettet, det vil si til (så mange som mulig) relevante tanke kategorier og forhold i populasjonen er funnet (Esaïasson et al. 2007). Når og hvordan en slik teoretisk metning skulle være oppnådd, må imidlertid hvile mer på en pragmatisk vurdering hos forskeren som gjennomfører undersøkelsen, samt en form for etablering av en indre logisk sammenheng der kategorier og relasjonen mellom dem skulle kunne utgjøre et hele. Dette stiller forskeren overfor store krav til begrepsvaliditet (troverdighet) (Mjøset 2011), dvs. det er krav om at det er et indre samsvar mellom SC og det som begrepet skal representere.

Det vil selvsagt være helt umulig å vite om det ikke ville komme fram nye forhold ved et fenomen dersom man fortsatte å intervju flere og flere personer, men som Esaïasson og medarbeidere selv hevder «den osäkerheten är man beredd at ta» (ibid. s. 191).⁷

⁶ Inspirasjonen til å forstå denne prosessen henter vi fra Grounded Theory (Glaser og Strauss 1967). I følge de amerikanske samfunnsforskerne som har fått æren av å ha «oppdaget» denne formen for kvalitativ forskning, Barney Glaser og Anselm Strauss (*The Discovery of Grounded Theory*, 1967), må eller skal teoriutvikling ta utgangspunkt i et empirisk materiale. Selv om Glaser og Strauss skal ha mye av æren for denne forskningsmetodikken, bør like gjerne Herbert Blumers innsats et drøyt tiår tidligere framheves.

⁷ Denne logikken er jeg enig i, og jeg kunne muligens tenke meg å bytte ut begrepet «teoretisk metning» med begrepet «pragmatisk metning». Det handler om å intervju til forskeren mener, opplever og kan argumentere for at han eller hun har nok empirisk materiale til å kunne benytte det til et analysearbeide, dvs. til teoriutvikling.

SC er en induktivt preget analyseprosess. I dette ligger det at retningen i analysen av et intervju går fra det spesifikke i retning mot det allmenne. Induksjon betyr å slutte fra enkelthendelser til allmenne forhold. Rent logisk er dette et problem som filosofien har diskutert gjennom tidene (induksjonsproblemet), fordi logikken på en måte skulle innebære at man skal kunne slutte fra en observasjon i nåtid til en tenkt situasjon i framtid. Og ingen kan spå om framtiden. Framtiden har ikke skjedd ennå, og i det framtiden kommer, så er den blitt nåtid.

Vi skal imidlertid lete etter *logiske* sammenhenger (logisk induksjon) i vårt empiriske materiale. Vi husker fra presentasjonen av Blumers premisser for å forstå sosiale fenomener: Mening dannes i menneskers fortolkning av de relasjoner de inngår i! Teoriutvikling i denne sammenhengen er å begrepsfeste og fortolke og på den måten forklare disse sammenhengene med utgangspunkt i det innsamlede empiriske materialet. Legg merke til at selv om dette er et forsøk på å presentere logikken i en praktisk framgangsmåte for både å samle inn og analysere data, så følger vi fortsatt den samme logikken som er nevnt ovenfor der vi argumenterte for at forskerens oppgave er å fortolke informantens fortolkninger.

Oppsummering og konklusjon

Vi har forsøkt å svare på spørsmålet: Hvordan skal vi kunne si noe allment om verden på bakgrunn av studier av spesifikke forhold? Vi har argumentert for en logikk om at for å etablere vitenskapelig basert kunnskap om allmenne forhold med utgangspunkt i det spesifikke, så må vi ha en empirinær tilnærming, og vi må utvikle begreper på grunnlag av informantens egen fortolkning av sin verden. Dette er en annen måte å tilnærme seg vår sosiale virkelighet på enn ved å ta utgangspunkt i eksisterende teorier som allerede er utviklet på bakgrunn av annen empiri. Men det gjør ikke teoriene *bedre* eller *sannere* av den grunn – det betyr at den måten å frambringe kunnskap på som vi har diskutert her, har et annet formål.

Den formen for kvalitativ samfunnsforskning som er presentert og diskutert over, sorterer under begrepet *teoriutviklende*. Formålet er altså ikke å forklare fenomener på bakgrunn av eksisterende teorier, men å utvikle teorier på bakgrunn av et innsamlet materiale. Men det er umulig å starte en analyseprosess helt uten noen form for antakelser på forhånd. Derfor benytter vi som et utgangspunkt og en retningsviser SC, dvs. vi

starter analysen med utgangspunkt i informantens egen fortolkning av sin verden.

Det neste er å fortolke informantens fortolkninger. Og det er her selve poenget i teoriutviklingen ligger. Å utvikle teorier vil i vår sammenheng innebære å finne logiske sammenhenger mellom kategorier, basert på empirinære begreper, de såkalte Sensitizing Concepts (Blumer 1954, van den Hoonaard 1997). Dersom vi følger en slik framgangsmåte basert på logikken om at mennesker skaper mening gjennom å fortolke sitt forhold til sine omgivelser og at denne fortolkningen formidles gjennom språket, så kan vi også forstå hvordan vi kan si noe allment om verden på bakgrunn av studier av spesifikke forhold.

Det er også viktig å legge merke til at det som gjør denne formen for vitenskapelig basert kunnskap er muligheten for *overførbarhet*. Høy begrepsvaliditet innebærer at begrepene og kategoriene vi benytter på de fenomener vi ønsker å forstå, viser en stor grad av sammenfall. Kriteriet for å vurdere om noe er slik må bygge på argumentasjon og logiske resonnementer i selve teksten som undersøkelsen utgjør. Videre er det et vesentlig element at forskeren i denne teksten faktisk redegjør for prosessen fram mot et SC. Dette handler om forskningens pålitelighet (reliabilitet).

Sammen vil høy begrepsvaliditet og påliteligheten i forskningsprosjektet kunne gjøre at resultater fra en slik kvalitativ undersøkelse som er beskrevet her, har overførbarhet til å kunne gjelde for fenomener eller hendelser som er av samme type.

Litteratur

- Andenæs, A. (1995). *Foreldre og barn i forandring*. Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday Anchor.
- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19, 3-10.
- Blumer, H. (1956). Sociological analysis and the «variable». *American Sociological Review*, 2, 83-90.
- Bolman, L. G., Deal, T. E., & Thorbjørnsen, K. M. (2009). *Nytt perspektiv på organisasjon og ledelse: strukturer, sosiale relasjoner, politikk og symboler*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Bowen, G.A. (2006). Grounded Theory and Sensitizing Concepts. *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3) September 2006.

- Burr, Vivien (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Routledge
- Delanty, Gerard (1997). *Social Science. Beyond Constructivism and Realism*. Buckingham: Open University press.
- Enebak, V. Lite konstruktivt om konstruktivisme. *Nytt Norsk Tidsskrift* (Vol. 18 : 2001 : 3, s. S.[322]-327.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Esaiasson, P. (2009). *Metodpraktikan: konsten att studera samhälle, individ och marknad*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Gabrielsen, K. (1999). *Med sabel, korde og florett: den norske metodestriden i retrospekt* (Vol. nr 4-1999): Høgskolen i Hedmark.
- Gergen, Kenneth (2001). *Social construction in context*. London: Sage.
- Giddens, A. and K. Birdsall (2001). *Sociology*. Cambridge, Polity.
- Giddens, A., & Eriksen, A. (1997). *Modernitetens konsekvenser*. Oslo: Pax.
- Glaser, B. G. (1992). *Basics of grounded theory analysis*. Mill Valley, Cal.: Sociology Press.
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. London: Harper and Row.
- Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene: refleksjonsteorier for det moderne samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haavind, H. (1987). *Liten og stor: mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoonard, W. C. v. d. (1997). *Working with sensitizing concepts: analytical field research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Johannessen, A., Tufte, P. A., & Kristoffersen, L. (2010). *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*. 4. utg. Oslo: Abstrakt forlag.
- Kjörup, S. (1999). *Människovetenskaperna, problem och traditioner i humanioras vetenskapsteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Kuhn, T. S. (1996). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Layder, D. (1998). *Sociological practice: linking theory and social research*. London: Sage.
- Madsbu, J. P. (1992). *Involvement og forståelse: en kvalitativ undersøkelse av fedre til funksjonshemmede barn*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Madsbu, J. P. (2004). *Realisme og relativisme innenfor sosial konstruktivisme* (Vol. nr 9-2004). Høgskolen i Hedmark.
- Madsbu, J. P., & Thomassen, Å. (2007). *Det gode spørsmål* (Vol. nr 9-2007). Høgskolen i Hedmark.
- Merton, R. K. (1949). *Social theory and social structure: toward the codification of theory and research*. Glencoe, Ill.: Free Press.

- Mjøset, Lars (2005). Can grounded theory solve the problems of its critics? *Sosiologisk Tidsskrift* 13(4), s 379-408.
- Mjøset, L. (2009). The contextualist approach to social science methodology. I D. Byrne & C. Ragin, editors, *The Sage Handbook of Case-based Methods*, London: Sage.
- Popper, K.R. (1997). *Popper i urval av David Miller*. Stockholm: Thales.
- Schanning, Espen (1997). *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis*. Oslo: Spartacus.
- Skjervheim, H. (1964). *Vitskapen om mennesket og den filosofiske refleksjon*. Oslo: Tanum.
- Smith, Mark J. (1998). *Social Science in Question*. London: Sage Publications.
- Starrin, B. (2007). Vad handlar uppdelningen i kvalitativ och kvantitativ om? I Strannegård, L. (2007). *Den Omätbara kvaliteten*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1998). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Thurén, T. (1993). *Vitenskapsteori för nybegynnere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aase, T. H., & Fossåskaret, E. (2007). *Skapte virkeligheter: kvalitativt orientert metode*. Oslo: Universitetsforlaget.